

Heller Ágnes Herzl Tivadar 150 éves

Valamikor, a 19. és 20. század fordulóján egy osztrák zsidó fiatalember, akit Stefan Zweignek hívtak, minden bátorságát összeszedve elindult a *Neue Freie Presse* szerkesztőségébe, hogy a híres tárcaszerkesztőnek egy kisebb irodalmi művét kiadásra felkínálja. A *Neue Freie Presse* tárcaszerkesztőjét úgy hívták, hogy Theodor Herzl. Herzl még ott helyben elolvasta a kamasz Zweig karcolatát, és azonnal közölte vele, hogy kiadásra elfogadta. „Olyan volt ez így, mintha Napóleon a harcmezőn egy ifjú őrmester mellére azon nyomban feltűzné a Becsületrend lovagkeresztjét.” (*A tegnap világa*, 104.)

Herzl a bécsi közönség kedvence volt. „Dolgozatai, melyek még ma is elbűvölnek [...] az újságírói kifinomultság hihetetlen csúcsait jelentették; [...] tekintélyes ember lett, az ifjúság bálványja [...] míg egy nap azután váratlan fordulatot hozott az életében. A sors mindig megtalálja a módját, hogy akire titkos céljaihoz szüksége van, megszerezze magának, körébe vonja, bármint rejtőzzék is az illető.” (*A tegnap világa*, 100-101.) S ugyanaz a Bécs, mely eddig ünnepelte, ettől kezdve kigúnyolta.

Zweig többször találkozott még Herzllel, kutyafuttában.

Utoljára Herzl temetésén. „Különös nap volt az akkor júliusban [...] Mert egyszerre megindult valami emberáradat, érkeztek a város minden pályaudvarára [...] a legkülönbözőbb országokból és vidékekről, [...] megannyi tartomány s kisváros öntötte őket hirtelen, arcukon a hír iszonyatával; sosem érződött egyértelműbben az, [...] hogy tudniillik itt egy nagy mozgalom vezére száll a sírba. [...] A temetőben óriási tumultus támadt: túl sokan tódultak a koporsóhoz, sírva, üvöltve, vad kétségbeeséssel, hirtelen kitörő, tomboló zokogással, mely már-már őrjöngésbe csapott át [...] temetésen azóta se láttam ilyesmit. És ez a lökésszerűen feltörő fájdalom, melylyel egy milliós nép a szíve mélyéről valami irtózatosságon reagált valami irtózatosságon, első ízben értette meg velem is, micsoda szenvedélyt és reményt adott mégis ez az egy ember –

gondolatainak ereje által – a világnak.” (*A tegnap világa*, 107.)

Herzl Tivadar 44 évet élt. De akit így búcsúztattak, az nem csak a százötvenedik, hanem az ezerötyszázadik születésnapját is meg fogja érni.

Gondoljuk el egy néhány percre, hogy hősünk nem százötven, hanem kétezer százötven évvel ezelőtt született. Hogyan szólna akkor története?

Nem a születésével kezdődne, hacsak nem ajándékozta volna meg az utókor valamiféle közismert születési legendával (mondjuk, hogy a császár elrendelte minden újszülött zsidó fiú meggyilkolását, de őt egy évvel idősebb húga elbűjtatta és megmentette). Az igazi történet a hét éves fiú csodálatos álmának elbeszélésével venné kezdetét. A gyermek T. álmodt. Álmában a Messiás karjára vette és bemutatta Mózesnek, mint valakit, aki nagy tettekre hivatott. De a Mes-

siás nem mondta meg az alvó gyerekeknek, melyek lesznek azok a nagy tettek, melyekre hivatott. (Valóban látott egy hasonló álmot. Megjegyezte, hogy ez a Mózes Michelangelo szobrának reprodukcióból jól ismert alakjában jelent meg álmában.) Itt a történet (mint szokásos) átugorja a hős „elhívás” előtti éveit és az elhívás pillanatának elbeszélésével folytatja. Egy éjszaka, váratlanul, megjelenik T-nek Isten angyala és azt mondja neki „írd le, amit diktálok Neked”, és hozzáteszi: „úgy figyelj, hogy amit most diktálok Neked, az lesz az életed. Ezentúl nem nézhetsz sem jobbra, sem balra, nem örülhetsz többé sem fának, sem virágnak, sem versnek, sem dalnak, sem nőnek. Eddig az élet álom volt, mostantól fogva harc lesz.”

T. leül és írni kezdi, amint azt az angyal diktálja. Két hétig ír. Alig felismerhetően lesoványodik, de írja „A zsidó állam világszükséglet, tehát létre fog jönni. [...] A zsidók, akik akarják, megteremtik államukat, és azok meg fogják érdemelni.” Nehéz terhet rakott T. vállára az angyal. T. először tiltakozik. „Hogyan? Leírtam, amit diktáltál, olyasmit, amire eddig sohasem gondoltam. Hiszek abban, amit írtam. Népem nyomorog, a szegénységtől, a megaláztatástól, a szolgaságtól, saját gyávaságától, önérzete, büszkesége elveszésétől. Szabadságra van szüksége, hogy felvirágozzon, saját földre, hogy szabad lehessen. De Te látod, jóságos angyal, hogy tenni én semmit nem tudok. Kisember vagyok, alkalmatlan erre a feladatra. A világ minden földje Egyiptom, AsszírIA, Babilónia uralkodóinak birtoka. Ki vagyok én, hogy beállítsak a föld uraihoz azzal, hogy adjatok földet népemnek, mert szüksége van rá? Ki fognak dobni, mielőtt színük elé kerülhetnék. Különben is szegénylős, szemérmes férfi vagyok. Sosem tolakodtam a nagyok közé. Azt sem tudom, hogyan kezdjek hozzá. Ki fognak nevetni, gúnyolni, nemcsak a föld uralkodói, hanem saját népem is. Semmit sem fogok elérni. Ments fel engem ennek a teljesíthetetlen feladatnak a súlya alól!”

Mire az angyal így felelt: „Mindenki alkalmas arra, amire kijelölték. Menj el Egyiptom, AsszírIA és Babilónia uraihoz. Ne veszítsd el a bátorságod, ha nem fogadnak, ha visszautasítanak. Ne saját nevedben, hanem néped nevében beszélj. Én mindig ott leszek veled.” És T. tette, amit az angyal tanácsolt. Elment a Fáraóhoz, Babilónia és AsszírIA uralkodóihoz. Az angyal segítségével fogadták. Sok mindent megígértek, semmit sem tartottak meg. De miközben az urak palotáit járta, T. mellé szegődtek a kunyhók la-

kói. Az angyal sugallta eszmék termékeny talajra hulltak.

T. meghalt mielőtt harca sikerrel járt volna. „De már a megkezdés is magasztos büszkeséggel és a benső szabadság boldogságával” töltötte el. (Az idézett passzusok *A zsidó államból* valók). Itt érne véget a kétezer százötven évvel előtről ránk maradt történet.

Abban az időben, mikor Herzl megtért a zsidósághoz, Arnold Schönberg már rábukkant erre az „ősűj” témára. *Der biblische Weg* című (A bibliai út, 1926-27) darab vagy librettó első változatában a főhős (M) alakját Herzlről mintázta. A darab utolsó változatában Herzl kettős alakban lép fel. Neve Max Aruns, ő Mózes és Áron egy személyben. Az alapkérdés itt az, hogy lehet-e valaki egyáltalán Mózes és Áron egy személyben. Lehet-e valaki a tiszta eszme embere, aki ugyanakkor uralkodókkal alkudozik a legpragmatikusabb ügyekben? Említésre méltó, hogy Schönberg önmagát is nem egyszer Herzl-lel azonosítja. Azt írta 1933-ban: „Művészetemet kínálom fel áldozatként a zsidóság számára.” (id. Moshe Lazar)

A Mózes és Áron (be nem fejezett) opera az egyseget inkább dilemmaként érzékelteti a két fivér megoldhatatlan konfliktusában. Mózes „tiszta eszméje” most a Láthatatlan, Megfoghatatlan, Örökkévaló, tehát nem a zsidó állam eszméje, hanem a messianisztikus zsidóságé. Míg Áron inkább a pragmatikus, aki lefordítja a lefordíthatatlant a nép nyelvére, az, aki nélkül soha sem lehet eljutni az Ígéret földjére. Itt Áron azzal érvel, hogy azért a nép nyelvén beszél, hogy az szabad lehessen. Míg Mózes utolsó szavával azt vallja, hogy népe csak a sivatagban érheti el önönmagát, az Istenével való egyesülést. („Aber in der Wüste seid ihr unüberwindlich und werdet das Ziel erreichen Vereinigt mit Gott.”) Schönberg itt egy dilemmát fogalmaz meg, illetve talán inkább egy paradoxont, melyre majd még Buberrel kapcsolatban visszatérek.

De előbb még vissza a *Neue Freie Presse* szerkesztőségébe, a 19. század kilencvenes éveibe. Előttünk ül a rovatvezető Theodor Herzl, a nagy publicista, drámaíró, novellista, a bécsi liberálisok kedvence.

Tudjuk, hogy Pesten született, ahogy leghűségesebb barátja és harcostársa Max Nordau is. Itt is élt és járt iskolába, amíg nővére halála után (és miatt) családja Bécsbe nem költözött. Ott végezte el a jogi kart, de ahelyett, hogy ügyvédi pályára adta volna fejét, inkább a közírói tevékenységet választotta. Pályáján elért sikereiben zsidósága nem akadályozta. Mondhatnám, Nordaut

sem, aki már Herzl első szárnypróbálgatásai idején is elismert szerző volt. Nem csoda, hogy a fiatal Lukács is megemlékezik róla, hiszen *Die konventionellen Lügen der Kulturmenscheit* (Konvencionális hazugságok modern kultúréletünkben, Leipzig, 1883) és *Entartung* (Elfajzottság, Band 1-2, Berlin, é. n.) című könyvei sikerkönyvek voltak a kulturált, de ugyanakkor vehemensen kultúrákritikus polgári értelmiség köreiben. (Hitler nem tudta, hogy kedvenc kifejezése „die entartete Kunst”, az elfajzott művészet, egy zsidó szótárából került az övébe.) Herzl „damaszkuszi úti” újjászületésétől kezdve Nordau mindig hűséges maradt hozzá.

Herzl Pestre küldetése idején gyakorta visszajárt, mivel Pest volt a Konstantinápolyba vezető úton a természetes közbülső megállóhely (s nővére sírját is minden évben látogatta). Voltak idők, amikor egy nap leforgása alatt öt-hat emberrel is tárgyalt, nem számítva a Vámbéry családot. Unokatestvére, Heltai Jenő egy szeretetreméltó és kedves emberre emlékszik vissza, aki mindenben támogatni akarta. Egyszer, még küldetése kezdetén, Herzl arra kérte unokaöccsét, hogy legyen segítségére magyarországi szervező munkájában, amit Heltai azonnal visszautasított, mondván, hogy ő magyar író, s ezek a cionista ügyek őt nem érdeklik. Érdekes, fűzte hozzá emlékeihez Heltai, hogy mikor a későbbiekben találkozott vele, mindig a legnagyobb szívéllyességgel fogadta, de csak színházról, irodalomról beszélgettek, mert Herzl soha többé nem hozta szóba a cionizmust. Ez nagy tapintatra vall. A magyar vonatkozású Herzl-pletykákkal végezve, még megemlítem, hogy a párizsi világkiállítás idején magyar kocsmába hívta Heltait és Nordaut, ahol töltött káposztát és túrós csuszát rendelt, míg Nordau ehhez még egy fatányéroszt is hozzáadott (duci ember volt); s a prímás, Fehér Poldi felismerte Herzlt és a „Szól a kakas márt” húzta a fülébe.

De hadd térjek vissza megint a *Neue Freie Presse* szerkesztőségébe.

A kétezzer százötven évvel ezelőtt született H-ról nem tudunk leírást adni, mivel az akkoriban született bibliai narratívák sosem írják le az ember fizimiskáját, de még a jellemét sem. A jellem a történetben kibontakozik, de az arcról és metréről fogalmunk sincsen. Hogy nézett ki Mózes? Áron? Jézus? – senki sem tudja.

Herzl Tivadartól viszont ránk maradtak fényképei s mások visszaemlékezései is.

Herzl gyönyörű szép férfi volt. Fekete haj, (később szakáll), nagy, sötét szem, szabályos arc-

vonások, magas, karcsú termet. Finom, de nem feltűnő eleganciával öltözködött. Meleg hangja volt, kedves (melankolikus) mosolya. Az ilyen ember a „nők emberének” született, gondolhatnánk. De nem így volt. Egyszer nősült, ostobán és rosszul, elvett egy szőke szépséget, akit csak a ruhák érdekeltek. A házasság rossz volt, de Herzl szándéka szerint jó családapa, bár halála után gyerekei szomorú életet éltek, amíg éltek. Más kapcsolatáról nincs tudomásunk. Hacsak nem tekintjük az Ősújország Frigyesét pontos önarcképnek. (Frigyes ugyanis a regény végén ígéretes tekintetet vet egy Mirjamra, persze semmi több.)

Herzl végtelenül jóindulatú ember, minden, csak nem lázadó. Szüleikhez való viszonya pontos ellentéte egy Lukács vagy Kafka szülei elleni lázadásának. Szerető, jó fiú akar maradni, örökké hálás szüleinek mindenért, amit tőlük kapott. (Neki is apja volt a mecénása, mint Lukácsnak, de ő ezt nagy szeretettel nyugtázta és viszonzta.) Hogyan boríthat fel egy ember mindent, minde nélkülött saját életében, ha nincs benne egy csipetnyi sem a lázadóból, ha nincs frusztrálva, háttérbe szorítva, ha életével meg van elégedve, ha senkiről sem feltételez rosszindulatot, féltékenységet, ha nem tud gyűlölni, sem megvetni, sem lenézni, csak szeretni és megérteni? Hogyan?

Herzl *Ősújország* című kései regényében (melyre még visszatérek) valaki azt mondja a zsidókról, hogy furcsa keverékei a gyakorlati érzéknek és az érzélgősségnek. Nem tudom, hogy Herzl ezt önvallomásnak szánta-e, de azt igen, hogy remekül illik rá. Ritkán találkozik az ember nála szentimentálisabb férfival. Többen gondolkoztak azon, így például Buber, hogy valaki, akinek olyan fantasztikusan nagy a képzelőereje, mint Herzlnek, miért írt közepes darabokat. Hiszen az irodalom is a képzelőerő működési területe! Azt hiszem, én értem. Kegyetlenség nélkül nem lehet drámát (sem regényt) írni. S ez a szükséges kegyetlenség hiányzott Herzlből. Politikai cionizmusához kegyetlenségre nem volt szüksége. Megjegyzem, Herzl, akinek kitűnő volt az önismerete, mint a legtöbb nem hiú és nem öntelt embernek, pontosan tudta, hogy középszerű szerző. Arthur Schnitzlert, egyik legközelebbi barátját, magasan saját maga fölé helyezte és csodálta.

Ha a szeretet, önfeláldozás, emberi méltóság a képzelőerő hajtóereje, akkor lehetsz szent, de író nem leszel. Ehhez még azt is hozzátenném, hogy amilyen zseniális volt Herzl mint egy nem létező állam, mint egy államnélküli nép politikusa,

valószínűleg nem felelt volna meg egy létező állam politikusának. Ahhoz túl naiv volt, túl jóindulatú, túlságosan gyanútlan,

Hadd idézzem ismét Zweigot: „A sors mindig megtalálja a módját, hogy akire titkos céljaihoz szüksége van, megszerezze magának, körébe vonja, bármint rejtőzzék is az illető.” Nem mindig találja meg, sajnos, mikor szükség lenne rá, de Herzl esetében megtalálta.

Beszélhetünk Isten angyaláról, sorsról, tudatalanról, világnézetünknek megfelelően, de mindig ugyanarra mutatunk. Kötetekre valót írtak össze arról, hogy mitől, milyen élmény hatására lett a sikeres újságíróból egycsapásra egy nép reménysége, modern prófétája. Mintha meg lehetne magyarázni azt, ami egy damaszkuszi úton történt! Herzl újjászületésének nem voltak „okai”, csak körülményei, mint minden újjászületésnek.

A hagyomány szerint a Dreyfus-ügy volt az, ami a *Neue Freie Presse* párizsi tudósítóját ráébresztette arra, hogy bármit is tesz, bárhogyan asszimilálódik is, a zsidó idegen marad a befogadó ország népe számára. Mindig bűnbak lesz, mindig megalázzák. Számos szerző (mint pl. Slo-mo Avineri) azonban kétségbe vonja a Dreyfus-per élményének kitüntető szerepét, méghozzá éppen Herzl párizsi tudósításaira támaszkodva. Valóban nem azonnal, csak egy idő múltán írja „haza”, hogy „ez az ember ártatlan”. Ugyanakkor Herzlnek volt elég tapasztalata az antiszemitizmusról Németországban is. Mi több, meg is jegyzi, hogy a helyzet német földön rosszabbodni fog. Nem is beszélve arról, hogy a nyílt antiszemita Lueger megválasztása Bécs polgármesterének a bécsi Herzl számára beszédes gesztus volt. Ismerte Dühring *Die Judenfrage* (A zsidókérdés) című brutálisan antiszemita írását is, melyet magának írt jegyzeteiben „gyalázatos könyvnek” nevezett (mellékesen mind Engels, mind Nietzsche írtak Dühring ellen). A nyolcvanas évek közepén jelent meg Drumont könyve, *La France Juive*, melyben a szerző elhibázott lépésnek tartja a zsidóemancipációt. S ha nem is tapasztalta személyesen, de hallomásból ismerte az oroszországi zsidók nyomorát és megaláztatását a „letelepedési övezet”-ben, majd annak felbomlását követően.

Érdekes, hogy Herzl az antiszemitákat sem utálta, minthogy az antiszemitizmust szociális kérdésnek tekintette, melyért nem az egyes hibáztatható. Megjegyzem, hogy *A zsidó állam* írása közben csak Wagner operái (elsősorban a Tann-

häuser) nyújtottak számára felüdülést. Egész szenvedélye a szeretetből fakadt, semmi a gyűlöletből. Talán naivitásának ebben is része volt.

Van tehát egyfelől a Dreyfus-per, az asszimilált francia, német, osztrák, magyar, angol zsidók ellen megerősödött antiszemitizmus (amit Herzl mindig megkülönböztetett a középkori antijudaizmustól), másrészt a nem asszimilált, jiddisül beszélő keleti zsidók elleni antiszemitizmus. Mindegy. Az antiszemitizmus mindenütt a „zsidó népet” sújtja.

De hát nem Herzl volt az egyetlen, aki ezt látta, felismerte.

A zsidó szervezetek s azok képviselői is politizáltak. A zsidó politika mindenekelőtt az antiszemitizmus csökkentésére irányult. Nyugaton és keleten különbözőképpen. Ezen belül bizonyos pártokkal vagy kormányokkal, esetleg társadalmi rétegekkel e cél érdekében való kapcsolattartásra. A zsidó politika a már formálisan régóta létező emancipációt – az igazságosságra, az egyenlőségre, a jogokra hivatkozva – valódi, társadalmi emancipációvá akarta változtatni. Kissé hasonlóan mint a szociáldemokrata pártok a munkás-emancipációval kapcsolatban. A zsidó politikusok gyakran maguk is szociáldemokraták vagy szocialisták voltak (Lassalle) S utóvégre az angol Lord Rothschild is egyenlő elbánásért folytatott politikai harcot, mikor elérte, hogy egy képviselőnek ne kelljen a keresztény bibliára esküdni.

Herzl kitüntetett sajátsága között kell megemlítenünk (még a „damaszkuszi út” előtt), hogy nem osztotta a nyugati asszimilált zsidóság viselkedését a nem asszimilált, hagyománytisztelő keleti testvéreitől. Sokan megírták, hogy ekkoriban még igen kevés fogalma volt a judaizmusról, a hagyománytisztelők szellemiségéről. De egyet tudott. Őket elnyomják, szenvednek, ők szegények, megaláztatottak, nyomorultak. Tudott, mint mindenki, a pogromokról is. Bármennyire osztrák-magyar zsidó volt és maradt Theodor Herzl, sosem tett különbséget zsidó és zsidó, Lord Rothschild és az odesszai koldus között. Természetesen hangzott a szájából, hogy „az én népem”. „Nem voltam népem alapvetően rossz szolgája” – írja röviddel halála előtt egy levelében Berl Katznelsonnak (Bein).

Ahogy a zsidó politizálás nem volt új, úgy nem volt új Herzl fellépésének idején a cionizmus sem. Még német földön sem, már azok számára, akik ismerték Moses Hess *Rom und Jerusalem* (1862) című könyvét. De tudott Herzl valamit az oroszországi cionizmusról is, bár Pinsker köny-

Herzl egy palesztinai zsidó kolónián

vét (*Autoemancipation*, 1882) nem is ismerte. Már a nyolcvanas években hozták létre orosz zsidók a Chovevé Cion (Cion barátai) szervezeteit, melynek Bécsben is volt irodája. Települései is léteztek Palesztina területén. Montefiore szorgalmazta a Szentföldre irányuló emigrációt. Gordon a héber nemzeti nyelv felélesztésére törekedett, s ezt tette többek között Ahad Ha-am is, akiről még esik majd szó. Edmond James de Rothschild nagy anyagi támogatásával palesztinai településeket szervezett. S ami ennél is fontosabb, évszázadok óta éltek hagyománytisztelő, azaz „vallásos” zsidók Cionban, mindenekelőtt Jeruzsálemben mentek meghalni. S végül, de talán elsősorban, minden Pészach ünnepén évszázadok óta minden zsidó elmondja, hogy „jövőre Jeruzsálemben”.

De ahogy az antiszemitizmus nem volt az „oka” Herzl „újjászületésének”, nem volt az „oka” ennek a már létező cionista mozgalom és eszmarendszer sem. Reálisabbnak tűnik ennél, ha megmaradunk Isten angyalánál.

Mi történt?

Emil Schiff egy nap levelet kap Herzltől, aki két héttel ezelőtt eltűnt, hogy fontos ügyben szeretné látni. Lesóványodva, rendezetlen öltözet-

ben találja, „Hallgass ide, barátom! Két hét óta nem tudtam sem aludni, sem enni. Szinte belebetegedtem az írásba, és a belső megrendülésbe. Most fejeztem be. Mit ér, nem tudom. De egyet tudok, hogy életem sorsa rejlik benne.” (Novák, 69.) A Rothschildnak írt feljegyzésről van szó, melyben a Zsidó Állam gondolata először megfogalmazódik. Schiff azt hiszi, hogy Herzl megőrült. Herzl egy percre megrendül ettől, meg az ezt követő gúnyos megjegyzésektől, de aztán megteszi az újjászületéséből következő második lépést: nem érdekel, hogy most mit mondanak, mondom a magamét és meg fognak érteni.

Hadd adjak egy másik nevet az angyalnak. Arthur Koestler úgy nevezi, „disszociáció”.

Szemben a tudatos gondolkodással, mely asszociációkra épül, a tudattalan gondolkodás a disszociációra. Minden nagy, újító felfedezés – Koestler szerint – disszociáció eredménye, azaz a tudattalan terméke. Minden nagy, új gondolatról el lehet ugyanis mondani, hogy nem új, mert minden elemét már korábban elgondolták. Ahogy elgondolták a fejlődélmélet elemeit Darwin előtt, a tudattalant Freud előtt, a relativitás elemeit Einstein előtt. Az elemek kapcsolatában rejlik a zsenialitás. Olyan elemek össze-

kapcsolásában, melyek mindaddig külön helyet foglaltak el a tudatos elmében.

Mint mondtam, létezett Herzl idejében zsidó politika, ahogy létezett cionizmus is. Még a zsidó állam terve is felmerül. Napóleon is eljátszadozott vele, Disraeli *Tancred* című regényében cionista államról beszél, míg George Eliot regényének hőse, Daniel Deronda egy generációval később ugyanerre a következtetésre jut. Ezek a már elgondolt eszmék azonban nem találkoztak egymással Herzl előtt, azelőtt, hogy a benne rejtőző tudattalan (az angyal) hirtelen össze nem kapcsolta azokat. Volt zsidó politika egyrészt, cionizmus másrészt. Most megszületett az új Eszme: a Zsidó Állam. Azaz a politikai cionizmus.

Tudósok azt állítják, akár elismeréssel, akár kritikával, hogy a politikai cionizmus már Pinsker munkájával megszületett, de azt a könyvet álnéven írták, kis körben ismerték. Az eszme anyagi erővé válik, ha a tömegek közé hatol, mondta annak idején Marx Károly. Ehhez elsősorban az kell, hogy azok a bizonyos tömegek szabadon vállalják az eszmét mint sajátjukét, mint saját magukat. (Ezt ábrázolta olyan gyönyörűen Schönberg a *Mózes és Áron*-ban.) S továbbá az kell, hogy megtegyék a második lépést is az eszme szolgálatában. Mert a politikához tartozik, hogy politizáljunk. Ahogy Pál apostol elindult az Eszme politikai hódító útjára Damaszkusz után (a prozelitizmus is eszmepolitika), úgy indult el Herzl Tivadar a világ minden tájára híveket toborozni és hirdetni az Eszmét.

A zsidó állam (vagy a zsidók állama) nem utópia. Nem csak azért nem, mert szerzője nem annak szánta, hanem mert valójában nem az. Műfaja szerint politikai pamflet, mint a Kommunista Kiáltvány, kevesebb ékesszólással. Herzl először megjelöli a megvalósulás „anyagi erejét” („és mi ez az erő? A zsidó nyomor” – írja), s ezen nem csak a szegénységet, hanem az elnyomatást, a megaláztatást és megalázkodást is érti.

Egy pillanatra sem kárhoztatja azokat, akik asszimilálódni akarnak. Az egyén sikerrel asszimilálódhat is. De, írja, „A zsidók népi-egyéniisége nem tud, nem akar, és nem kénytelen megsemmisülni”. Majd „Senki sem elég erős vagy gazdag ahhoz, hogy egy népet egyik lakóhelyéről egy másikra telepítsen át. Erre csak egy Eszme képes. Az állam eszmének bizony megvan ez az ereje...” „Jövő esztendőre Jeruzsálemben! ez a régi jelszavunk. Nos most arról van szó, megmutatni, hogy az álomból nappali világosságú gondolat válhat.”

Ezután következik a diagnózis, az antiszemitizmus, a zsidókérdés.

Csak utána jönnek a jövőre vonatkozó konkrét javaslatok. Nos, ezek mind az akkori (19. század végi) helyzetnek és lehetőségeknek felelnek meg. Nem reálisak, de nem is utópisztikusak, pusztán többségükben meg nem valósult projektek.

A Zsidó Állam azonban megvalósult. S Herzlnek igaza volt, hogy egy Zsidó Állam csak a nagyhatalmak beleegyezésével jöhet létre, s abban is: ahhoz, hogy létrejöhön, a zsidóknak akarniuk kell.

Herzl pamfletjének, *A zsidó államnak* mégis van egy erősen utópikus vonása. S ez nem a zsidó állam megvalósíthatóságára s annak módjaira vonatkozik, hanem az emberi természetre. Herzl ugyanis osztja a felvilágosító humanizmus illúzióját, hogy helyzete megjavulásával minden ember „megjavul”. Erről bővebben az *Ősújjországgal* kapcsolatban fogok beszélni. Jól látta ezt Schönberg. Herzl egy Mózes és egy Áron volt – lett – egy személyben.

Kövessük röviden Herzl-Áron útját

Két dolgra van szükség. Elsősorban saját magunk megszervezésére. Aki ki akar egyenesedni, annak önszervezésre van szüksége. Tehát, mindenekelőtt: egy zsidó parlamentre van szükség. Ezt a funkciót fogja betölteni a Zsidó Kongresszus. Amikor Herzl összehívta az első Cionista Kongresszust Bazelben, 1897 augusztusában, azt mondták, hogy megőrült. Az egész világ szeme előtt? Mit fognak ehhez szólni az antiszemiták? Csakhogy Herzl egy cseppet sem érdekelt, hogy mit fognak szólni ehhez az antiszemiták, a rabbik, az asszimilánsok. Aznap írta naplójába „A legnagyobb boldogság annak lenni, amik vagyunk”. Majd „ha össze akarnám foglalni a Bázelei Kongresszust egyetlen mondatban, azt mondanám „Bazelben megalakult a Zsidó Állam”. Ha ezt hangosan mondanám közröhej kísérne, de talán öt év múlva vagy inkább ötven év múlva mindenki látni fogja.” Majd „a nép államhoz való-akarásáról” beszél és arról, hogy csak egy konkrét föld lehet mindennek a bázisa. (Érezzük azért, hogy Herzl a Nietzsche-hatás korában élt.) (Bein)

A Cionista Kongresszus ezentúl minden évben összeült, Herzl életében összesen hatszor. A hetediket még megtervezte, de már nem érte meg.

A népet megszervezni magán a népen múlik. Ez könnyebben ment, mint Herzl gondolta volna. Valóban vártak rá. Vilnában prófétaként, a Messiás előhírnökeként tömegek üdvözölték. Ők voltak számára a legfontosabbak. De még hazájában is, ahol a zsidó vicclapok Verne Gyulához hasonlították és kigúnyolták, támaszra lett

Nordau mellett olyan írók személyében is, mint Beer-Hofmann, vagy Arthur Schnitzler.

De a föld, az volt nehéz.

Államhoz nemcsak népre, de földre is szükség van.

Nem mindegy azonban, hogy milyen alapon élnek a zsidók azon a bizonyos földön. Ez a gondolat különböztette meg Herzl politikai cionizmusát a cionizmus más változataitól. Talán jogi végzettségének is volt szerepe az ehhez a gondolathoz való makacs és, mint később kiderült, a szó szoros értelmében életfontosságú ragaszkodásban.

Nem az a kérdés, hogy hány zsidó telepés él Palesztinában vagy Argentínában. A kérdés, hogy van-e joguk ott élni? A kérdés, hogy van-e szuverenitásuk? Az Állam fogalma tartalmazza a szuverenitást. Ha van földjük, de nincs államuk, a zsidók felett továbbra is mások rendelkeznek, akkor továbbra is alattvalók, kiszolgáltatottak lesznek. Herzl nem elégedett meg a zsidó kulturális otthon vagy zsidó közösségi élet kereteivel. Ha szabad egy frázist ismételnem: a történelem őt igazolta. Az angol protektorátus alatt élő zsidó közösség még azt sem tudta elérni, hogy egy „illegálisan” zsidó menekültekkel teli hajó utasait partra szállni engedjék Palesztina kikötőiben.

Herzl úgy érezte, hogy az idő sürget. Ez az érzés hajtotta, ez készítette arra a lázas tevékenységre, ami az életébe került. Sokan nem értették, hogy miért olyan sürgős. III. Vittorio Emanuele, az olasz király, Herzlrel beszélgetve, meg is jegyezte és nem is szellemtelenül, hogy a zsidó történelmet évezredekben mérik, nem pedig évtizedekben. Ez persze igaz, de vonatkozik-e ez egyes zsidók történetére is? Nem gondolhatunk-e arra, hogy harminc-negyven esztendővel Herzl halála után egy szuverén zsidó állam hatmillió zsidó életét menthette volna meg? Kétségtelen, hogy a sürgősség tudata Herzl mellékutcaiba is terelte, mikor egyáltalán elgondolkozott azon, hogy elfogadjon a zsidó állam számára földet, területet, Palesztinán kívül is, Argentínában, a Színaj-félszigeten vagy éppen Ugandában, ahol éppen felkínálnák. De a sürgősségnek Herzl tudattalanjából feltörő energiáját talán mégis egy félelmes előérzet motiválta. Azért írom, hogy „tudattalan”, mert Herzl sosem tudta racionálisan megindokolni, hogy „miért olyan sürgős éppen most”, de érezte, hogy valami rettenetes készül. S ahogy annakidején őse, Mordeháj, ő is Ahasvérus királyhoz, a királyokhoz fordult. Többnyire a kor Eszter királynéinak segítségét is igénybe véve, mint amilyen Lord Rothschild volt. Vámbéry Ármin, vagy gróf Széchényi Ödön pasa segítsége nélkül sosem fogadta volna az

oszmán világbirodalom szultánja, Lippay segítségével nélkül nem juthatott volna be a pápához. Vámbéry („Kedves Vámbéry bácsi!” „Kedves bátyámuram!”, ahogy Herzl szólította), éppen olyan fáradhatatlan közbenjáró volt, mint annak idején Eszter királyné.

Ki mindenki nem találkozott ez a szemérmes és szégyenlős ember! A török szultánnal, a német császárral, az olasz királlyal, a pápával, német főhercegekkel, orosz miniszterekkel, mint Plehve vagy Witte. Mindenkit bombáz a leveleivel, ha nem kap választ, újra ír, mindig a legnagyobb méltósággal. Sosem kérelmez, bár nem is követel. Nem a saját nevében beszél, hanem, mint „népének politikusa”, ahogy magát nevezi. S amint a „nagyok” tárgyalnak vele, a társaság is rákap. „A társaság kíváncsi rám, látványosság vagyok, egy fogás az ebédhez.” – írja naplójában.

A legcsekélyebb megilletődöttséget sem mutatja a világ királyainak jelenlétében. Inkább megfigyeli beszélőpartnereit s véleményt alkot róluk. Naplóját olvasva, azt tartom a legérdekesebbnek, hogy mint emberekről, nem mint uralkodókról formál róluk véleményt. A szultán, írja, gyenge, gyáva, de jóindulatú ember. Pobjedonovcevről megtudjuk, hogy magas, kissé elhízott, barna szemű, aki nem nagyon jól beszél franciául, Witte kellemetlen, rút, plump ember x lábakkal, de komoly. Az olasz király picit okos, barátságos és szerény. A pápa egy egyszerű vidéki pap, aki számára a kereszténység még a Vatikánban is komoly dolog maradt. (Különbőn a pápa felszólította, hogy minden zsidó keresztelkedjen ki, mert csak így támogatná őket.)

Hogy a világ mindezen nagyjai felültették Herzl-t, nem kétséges. Ha nem is teljesen. Egymás ellen kerestek szövetségeseket, s időnként egyikük-másikuk valóban úgy gondolta, hogy zsidó telepések megerősíthetnék igényüket erre vagy amarra a földdarabra, vagy hogy segíthetnének egy terméketlen föld termékennyé tételében. De egy szuverén államot vagy akár szuverén autonóm kormányzóságot saját területükön létrehozni vagy támogatni nem akartak. Ez tehát nem sikerült. És nem is sikerülhetett a Holocaust nélkül.

Semmiképp a maga akaratából, semmiképp nem Isten dicsőségére, de mégis, 6 millió ember adta életét azért, hogy Herzl álma megvalósulhasson. Nincs senki, aki önként megfizette volna ezt az árat.

De még a messzelátó szem sem lát ennyire előre. A fantázia csak a jelen tapasztalatát vetíti előre, erősíti fel, viszi a végletekig, de nem képzeletlen. *Ósújszág* című, halála előtt két esztendővel írt regényében Herzl az elképzelhe-

tőt vetítette előre. Legalábbis ez volt a szándéka.

Herzl számára felejthetetlen volt palesztinai utazása. Meglátogatta a cionista telepeket, fellelkesítette az első zsidó telepek lovas őreinek bemutatója, megcsodálta a természeti szépséget, s Jeruzsálemben megérintette a „szentség” szele is. Nem kerülte el a figyelmét a szervezetlenség, a technikai elmaradottság, a pizok, a bűz, a rendetlenség sem. Azt akarja bemutatni, hogy mit lehet 20 esztendő alatt ebből az országból „csinálni”, feltéve, hogy az emberek szabadok, a maguk országában élnek és így akarják..

Már említettem, hogy ez a regény nem azért utópikus, mert bemutatja, hogy megépítették a Földközi-tenger és Holt-tengert összekötő csatornát, vagy mert bemutatja, hogy modern kastélyok szegélyezik az utcákat. Legkevésbé azért, ami Herzl korában utópikusnak tűnt, hogy a nők egyenjogúak és dolgoznak, hogy a magántulajdon mellett nagy szerepet tölt be a köztulajdon, hogy többpártrendszer van időközi választással. Ami mulatságos, bár nem utópikus, mindaz, ami a Herzl korabeli zsidóság életének és viselkedésének kivetítése egy 20 évvel későbbi jövőbe. Az, hogy németül beszélnek, kissé bécsiiesen öltözködnek.

Az utópia mélyebben rejlik.

Ebben a Zsidó Államban nincs hadsereg, a népek együtt, békében élnek. Az arabok örülnek, jól érzik magukat a zsidó országban. Minden virág virágzik. Miután a zsidók jó része saját államában él, mindenütt megszűnik az antiszemitizmus. A világ minden többi része is „párhuzamosan” fejlődik, tudomány, emberség, béke honol a nap alatt. „Itt megtisztul a lélek” éneklí a zsidó Sarastro. Az ő állama „A Végtelen Eszme Szövetkezete”.

A könyvet egy félig-meddig szekuláris messianizmus jellemzi. Mintha a hazájára talált zsidóság példáján az egész emberiség okult volna. „A társadalmi lét új és boldogabb formáit látjuk itt, Ósujhonban, magunk előtt.” „Vajon ki és mi teremtette ezt” – kérdezi Frigyes, a szerző alteregója. „Mindenki a maga lelkivilága szerint válaszolt [...]” „A szükség”, „A nép, amely ismét egyesült”, „A közlekedés tökéletesedése”, „A tudomány”, „Az akarat”, „Az önbizalom”, „A szeretet és a szenvedés”, „Isten!”

Az ebben a fináléban összefoglalt eszme világos. Ez a tolerancia, a pluralizmus eszméje. Istené persze az utolsó szó, de egy a sok közül.

Amikor zsidó fiatalok a kisinyevi pogrom után a 20. század elejétől egyre nagyobb számban indultak Palesztinába maguknak otthonot teremteni, elkötelezettségük nem volt független sem Herzl küzdelmeitől, sem az általa megfogalmazott politikai cionizmus eszméjétől.

De ezt nem minden jelentős zsidó gondolkodó látta így.

Herzl eszméjének kezdettől fogva voltak ellenzői. Ezek a kritikusok, ellenfelek és viszolygók a zsidó hagyományból építkeztek, s ennek a hagyománynak a nevében utasították el a politikai cionizmus eszméjét Ahad Ha-am-tól egészen Hannah Arendtig.

A politikai cionizmus, így gondolták (s gondolják sokan ma is) ellenkezik a zsidó eszmeiséggel, mi több, a zsidó küldetéssel. A zsidók közössége szellemi, eszmei, kulturális vagy kultikus, de semmiképpen nem politikai közösség. A zsidó nép nem olyan, mint a többi nép. Ne is legyen olyan, mint a többi nép, mert akkor elpusztul. A politikai cionizmus az asszimiláció legveszélyesebb formája, mert nem az egyes zsidók, hanem az egész zsidó nép asszimilációját tervezi,

Kezdetben Herzl valóban keveset tudott a judaizmusról, legfeljebb annyit, amennyit gyerekkorában, bar-micvójára (amit konfirmációnak hívtak) megtanult. Amikor viszont a „keleti” zsidósággal, azok lelkesedésével, Messiás-várásával találkozott, igyekezett behozni a hátrányt. Tanulékony volt. De van olyasmi, amit a legjobb szándékkal és elhivatottsággal sem lehet már érett fővel megtanulni. A „szellemi megújulás” szószólói számára hiába írta meg *Das neue Ghetto* (Az új gettó) című darabját. Hiszen még csak héberül sem beszélt. El sem tudta képzelni, hogy ezen a nyelven beszélni lehessen. A hagyományörző zsidó gondolkodók szemében ő egy modern Sabbatai Cvi volt, egy hamis próféta, egy hamis messiás volt és maradt.

Ennek a hagyományörző zsidóságnak legnevesebb képviselője Ahad Ha-am volt, a Hoveve Cion szervezet egyik megalapítója. „Izrael megváltása a próféták és nem a diplomaták által fog történni” – írja az első Cionista Kongresszus után. Állandóan és keményen támadta Herzlt. Annál jellemzőbb, ahogy ezekre a támadásokra palesztinai útja során Herzl így válaszolt: „ha tíz Ahad ha-amunk volna, sokkal közelebb lennénk a célunkhoz.” (Bein 262.)

Sokan csatlakoztak néhány évvel később Ahad Ha-amhoz, így Chaim Weizmann (később Izrael

első elnöke) és Martin Buber is. A politikai cionizmus elleni érveket a legmélyebben Buber fogalmazta meg. A továbbiakban az ő könyvére (*On Zion*) fogok hivatkozni.

Az „Ígéret földje”, így Buber, nem Palesztinában van, hanem „az ’emuna’ és az ’emuna’, Isten hűségének és a nép bizalmának kölcsönösségében gyökeredzik.” (30.) Izrael több, mint egy nemzet, Izrael Isten földi uralmának kezdete. Cion nem politikai, hanem vallási fogalom. Cion Isten városa.

A politikai cionizmusnak, így Buber, fogalma sincs a zsidóságról. Herzl azt hiszi, hogy az Ígéret földje az, amit megszerzünk magunknak. Ahad Ha-am sokkal jobban megértette a zsidóság lényegét. Ő tudta, hogy a zsidóságnak „spirituális központra” van szüksége, miközben Herzl számára még Palesztinának mint a zsidó állam területének is elsősorban „emocionális értéke” van. Herzl, így mondja Buber, nem volt képes egyaránt méríteni a történelmi és a történetfeletti tárházából. S annak ellenére, hogy Herzl szenvedélyes elkötelezettségét a „szociális kérdés” iránt próféta-közeli magatartásnak értelmezi, a maga egészében elhibázottnak tartja a politikai cionizmus gondolatát. Még hozzá politikailag is. A politika ne azzal foglalkozzék, hogy megváltoztassa a politikai viszonyokat, írta, hanem, hogy a megváltozott viszonyokat regisztrálja.

Ugyanakkor Buber értékeli Herzl „fejlődését”. Idézi Herzltől, hogy „kezdetben csak egy Zsidó Állam támogatója voltam, mostanra Cion szerelmese lettem”, s hozzáteszi, hogy ez a belső konfliktus ölte meg. Mintha Herzl is így érezte volna. „A hasadás kétfelé metszi a személyiséget” („Levél a zsidó néphez”) Ez a belső meghasonlottság volt, Buber szerint, Herzl tragédiája. Könyvének Herzlről szóló fejezetét így zárja: „Izrael önmagát vesztené el, ha Palesztinát bármely földdel helyettesítené, s akkor is elveszítené önmagát, ha Ciont Palesztinával helyettesítené.”

Az *On Zion* 1950-es héber kiadása elé a következő megjegyzést fűzi: „Két éve, hogy megalakult Izrael Állam. Nem változtatok könyvemem, mely egy hit spirituális történetéről szól. Hogy ebből a spirituális történetből mennyi tud megvalósulni egy politikai entitáson belül, azt majd csak számos jövődő nemzedék fogja megmutatni. De [...] amíg a spirituális valóság eleven, addig a történelemnek kell felelnie érte, nem pedig a spirituális valóságnak kell felelnie a történelemért.” (XV.)

Ez pedig annyit jelent, hogy Izrael népe sosem lehet olyan, mint a többi nép. S nem csak azért, nem is elsősorban azért, mert Isten mindig megkeményíti a mindenkori fáraók szívét.

Attól, hogy az egyes ember asszimilálódik, a zsidó nép még tovább él. De ha az egész nép asszimilálódik (olyan lesz, mint a többi nép), akkor megszűnik zsidó népnek lenni. Buber szembesíti az olvasót a történelem és a megváltástörténet dilemmájával. Mint történelemhordozó Izrael lehet olyan, mint a többi nép, de mint megváltástörténet-hordozó, nem lehet olyan.

A zsidó állam megalakulása, alakulása és fennmaradása a nagy sikertörténetek közé tartozik. De a zsidókérdés nem szűnt meg, az antiszemitizmus sem szűnt meg, s a történelem és megváltástörténet konfliktusa Izrael államán belül is újrafogalmazódott.

Ha azt hisszük, hogy ez baj, tévedünk. Fájdalmat okozhat, kétségbe ejthet, zavarhat bennünket, kit-kit a maga helyén, a maga világnézetében. Rövid élete végén ezt Herzl is érezni kezdte, hogy jól van ez így.

A történelmet a zsidó nép, mint minden más nép számára, évtizedekben, legfeljebb évszázadokban mérik. Herzl jól érezte, sietni kellett, s ő nem tudott eléggé sietni. De a zsidó nép, mint „am kadosh” számára, – s ebben igaza volt Olaszország királyának, ahogy Martin Bubernek is, mindkettőnek a maga módján, – az időt évezredekben mérik. S ha ez igaz, s én úgy érzem, igaz, akkor Herzl Tivadar születésnapjáról 1500 év múlva is meg fognak emlékezni, de nem mint egy 1500 évvel korábbi eseményről, hanem valamiről, ami most, éppen most történik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Herzl, Theodor: *Der Judenstaat* (A zsidó állam). 1896.
Herzl Tivadar: *Altneuland*. Leipzig, 1902. *Útjórész*. Budapest, 1993.
Herzl, Theodor: *Briefe und Tagebücher*. 7 Bde. Frankfurt/Berlin, 1983-96.
Bein, Alex: *Herzl, Theodor*. Wien, 1934.
Novák Attila: *Theodor Herzl. Emlékezések*. Budapest, 2002.
Zsoldos Andor: *Theodor Herzl. Emlékezések*. New York, 1981.
Avineri, Shlomo: *The Making of Modern Zionism*. London, 1981.
Buber, Martin: *On Zion*. London, 1973.
Zweig, Stefan: *A tegnapi világa*. Budapest, 1981.